

تحلیل شاخص‌های اقتصادی - اجتماعی روستاهای شهرستان همدان و مکان‌یابی آن‌ها در زنجیره روستا - شهری

طاهره چرخ تاییان^{1*}، موسی اعظمی²، کریم نادری مهدی²

تاریخ دریافت: 3 آذر 1392 تاریخ پذیرش: 26 اسفند 1392

چکیده

هدف این تحقیق، رتبه‌بندی دهستان‌های شهرستان همدان به لحاظ برخورداری از شاخص‌های توسعه و همچنین مکان‌یابی مراکز دهستان‌ها در زنجیره روستا - شهری است. در این راستا با استفاده از داده‌های سرشماری عمومی نفوس و مسکن 1385، تعداد 37 شاخص انتخاب شدند و دهستان‌های منطقه با روش تاکسونومی عددی رتبه‌بندی و درجه توسعه‌یافتگی آن‌ها تعیین و تحلیل شد. نتایج تحقیق نشان داد که 18/18 درصد دهستان‌ها در گروهی با درجه توسعه‌یافتگی بسیار زیاد، 63/63 درصد درجه توسعه‌یافتگی متوسط و 18/18 درصد در گروه محروم طبقه‌بندی شده‌اند. نتایج بررسی ضریب تغییرات نشان داد که با بهبود نسبی توسعه روستاهای شهرستان، توسعه متوازن، یکپارچه و پایدار به دست نیامده است. همچنین نتایج حاصل از مکان‌یابی مراکز دهستان‌ها، نشان داد که فامنین به‌عنوان شهری‌ترین مرکز و مرکز دهستان تجرک به‌عنوان منطقه کاملاً روستایی در زنجیره قرار دارند.

واژه‌های کلیدی: درجه توسعه‌یافتگی، زنجیره روستا - شهری، شاخص‌های توسعه، شهرستان همدان.

1 و 2-دانش‌آموخته کارشناسی‌ارشد و استادیاران دانشکده کشاورزی، گروه ترویج و آموزش کشاورزی، دانشگاه بوعلی سینا، همدان.

(*- نویسنده مسئول: A.Charkhtabian@yahoo.com)

مقدمه

توجه به مناطق روستایی و شناسایی میزان بهره‌مندی‌هایی که هر یک از این مناطق از سطح توسعه‌یافتگی دارند، از جمله اصول پایه در برنامه‌ریزی توسعه ملی است. علی‌رغم تلاش گسترده‌ای که پس از پیروزی انقلاب اسلامی به منظور احیا و توسعه نقش و جایگاه روستاها به کار گرفته شد، متأسفانه این روند هنوز هم به ضرر جامعه روستایی، برای گسترش شهرها و تمرکزگرایی بیشتر ادامه دارد. این امر بیانگر آن است که توجه به روستاها، به‌عنوان یک کانون زیستی فعال و دریافت هویت واقعی آن‌ها و دستیابی به جایگاه مناسب در توسعه ملی، نیازمند یک بازنگری و درک اصولی‌تر از توسعه روستایی است (ابوالحسنی، 1380). بر این اساس امروزه کشورهای در حال توسعه، به منظور تقویت زیربنای اقتصادی - اجتماعی خود، رهایی از وابستگی، رفع بی‌تعدالی‌های منطقه‌ای و در نهایت رسیدن به توسعه پایدار، نیازمند شناسایی امکانات و منابع خویش هستند. با توجه به این امر که توزیع نامتعادل منابع و عوامل اقتصادی، پیامدهای متفاوتی را برای مناطق مختلف به همراه داشته و از آنجا که یکی از بنیان‌های اطلاعاتی لازم برای برنامه‌ریزی صحیح ملی و منطقه‌ای، آگاهی از توانمندی‌ها و امکانات مناطق مختلف است، بنابراین تعیین موقعیت و جایگاه روستاها، به‌ویژه از نظر میزان توسعه‌یافتگی اهمیت ویژه‌ای دارد (ابدی¹، 2007). این موضوع تا جایی مهم است که برخی صاحب‌نظران تمایز دقیق نواحی روستایی و شهری را دشوار می‌دانند. پس برای بیان ویژگی‌ها، زنجیره روستا - شهری را مطرح می‌کنند که در یکس زنجیره روستاهای کوچک قرار دارند و در طول آن روستاهای متوسط، روستاهای بزرگ، روستا - شهرها، شهرهای کوچک و در نهایت کلان شهرها قرار دارند (ویرث²، 1938 و جانستون³، 1991). در مسیر توسعه، شاهد تغییر در این زنجیره هستیم، به طوری که در قرن حاضر جمعیت شهرنشین دنیا بر جمعیت روستانشین آن پیشی گرفته و احتمالاً با سرعت زیاد در آینده افزایش پیدا خواهد کرد (اشلی و ماکس ول⁴، 2001).

از آنجا که در روند توسعه روستاها شاخص‌های مختلفی دخالت دارند که شناسایی و تحلیل وضعیت آن‌ها می‌تواند کمک شایانی به پیشبرد هدف‌های توسعه شهری و روستایی (توسعه ملی پایدار) بکند و از سوی دیگر با عنایت به اینکه تحقیق جامعی در رابطه با بررسی وضعیت تغییر روستاها و شرایط و شاخص‌های موجود در تیپ‌های مختلف روستاها در سطح شهرستان همدان صورت نگرفته، مسئله‌ای که این تحقیق به دنبال آن خواهد

1- Abdi

2- Wirth

3- Johnston

4- Ashley and Maxwell

بود، شناسایی و بررسی شاخص‌های توسعه‌یافتگی در این مناطق است تا با انجام مقایسه مشخص شود که مردم هر منطقه از امکانات و دستاوردهای توسعه به چه اندازه بهره‌مند هستند. علاوه بر موارد مذکور، با توجه به اینکه روستاهای در حال تغییر به‌طور روزافزون در حال شکل‌گیری هستند و سطحی مجهول در نظام برنامه‌ریزی کشوری کشور هستند، ضرورت دارد که به شناسایی ویژگی‌های این گونه روستاها توجه شود تا برنامه‌ریزی آن‌ها نیز امکان‌پذیرتر شود. پژوهش‌های متعددی در زمینه‌ی سنجش توسعه‌یافتگی نواحی روستایی انجام شده که در ادامه به برخی از آن‌ها اشاره شده است. رضوانی (1383) به سنجش سطح‌های توسعه‌یافتگی دهستان‌های شهرستان سنندج در سال 1375 با استفاده از 31 شاخص در زمینه‌های مختلف اقتصادی، اجتماعی و خدماتی و با به‌کارگیری تاکسونومی عددی و مدل موريس پرداخت. نتایج نشان داد که تفاوت و نابرابری‌های زیادی در سطح توسعه‌یافتگی دهستان‌ها وجود دارد. آهنگری و سعادت مهر (1386) با مطالعه تطبیقی سطح توسعه‌یافتگی شهرستان‌های استان لرستان به تفکیک بخش‌های آموزش، بهداشت، مسکن، خدمات رفاهی، کشاورزی و صنعت در دو مقطع زمانی 1373 و 1382 با به‌کارگیری دو روش تحلیل عاملی و تاکسونومی عددی به این نتیجه رسیدند که نابرابری بین شهرستان‌های استان لرستان وجود دارد ولی در بخش کشاورزی نابرابری کاهش یافته است. سپهر دوست (1387) به اندازه‌گیری درجه توسعه‌یافتگی شهرستان‌های استان همدان در بخش روستایی و سپس به مقایسه عملکرد برنامه‌های دولت طی برنامه سوم توسعه پرداخته است. مقایسه ضریب تغییرات نشان داد که طی سال‌های 1378 تا 1383، برنامه سوم توسعه با اثراتی مثبت بر توزیع متعادل‌تر امکانات توسعه‌ای در بخش زیرساخت‌ها، آموزش و بهداشت روستایی شهرستان‌های استان همراه بوده است. الحسن¹ (2007) در دوره 2000-1990 با استفاده از روش تجزیه کلاستر و تحلیل عاملی به بررسی نابرابری‌های منطقه‌ای در کشور غنا پرداخت. نتایج تحقیق نشان داد که رشد اقتصادی ناشی از صادرات کشاورزی منجر به شکاف توسعه در مناطق شمالی نسبت به جنوبی شده است. مطالعه شاراما² (2004) در مناطق مختلف ایالت براهما پوترا هند نشان داد که تفاوت در بهره‌وری نیروی انسانی عامل اصلی بروز نابرابری‌های منطقه‌ای است. سوارز و همکاران (2000)، به رتبه‌بندی مناطق پرتغال با استفاده از فن‌های آماری چند متغیره تحلیل عاملی و تحلیل خوشه‌ای پرداخته و به این نتیجه رسیدند که نابرابری و نبود تعادل در مناطق مختلف ناشی از عوامل مختلف محیطی، اقتصادی و جمعیتی است.

با در نظر داشتن پژوهش‌های گذشته، هدف این تحقیق حاضر رتبه‌بندی دهستان‌های شهرستان همدان، در

1- Al-Hassan

2- Sharama

پنج گروه شاخص (بهداشتی، کشاورزی، زیر بنایی، آموزشی و اقتصادی) بر اساس میزان توسعه یافتگی نسبی و مکان یابی آن‌ها در زنجیره روستا- شهری است.

روش تحقیق

رویکرد حاکم بر این تحقیق توصیفی - تحلیلی و هدف از انجام آن، تعیین سطح‌های توسعه یافتگی نواحی روستایی شهرستان همدان، بر اساس میزان بهره‌مندی هر یک از این مناطق از شاخص‌های در نظر گرفته شده است. در این راستا، به منظور تعیین سطح توسعه یافتگی جامعه بررسی شده، اقدام به انتخاب شاخص‌های مناسب برای رسیدن به هدف مطلوب شد. در انتخاب شاخص‌ها سعی شده به دو نکته ابتدایی توجه شود: اول اینکه شاخص‌های در نظر گرفته شده تا حد امکان بعدها گوناگون و نیز سطح توسعه همه جانبه اجتماعی، اقتصادی، کشاورزی، آموزشی و بهداشتی مناطق یادشده را در برگیرند (اگرچه برای این منظور می‌توان شاخص‌های بیشتر و مختلفی را لحاظ کرد، اما سعی شد که شاخص‌های در نظر گرفته شده حتی المقدور جامع و گویای وضع موجود و نشان‌دهنده تفاوت‌ها در روستاهای بررسی شده باشند). دوم، از آنجایی که جمع‌آوری اطلاعات و آمار لازم برای تحلیل و بررسی آن باید از ویژگی‌هایی همچون: اعتبار، رسمی بودن و مطمئن بودن برخوردار باشند، سعی شد، از شاخص‌هایی استفاده شود که دسترسی به آن‌ها از طریق مرکزهای معتبر آماری و رسمی امکان‌پذیر بوده و همچنین متخصصان و صاحب‌نظران موضوعی، آن‌ها را تأیید کنند تا بدین ترتیب صحت و درستی اطلاعات به کار گرفته در تحقیق تأیید شده باشد. هر چند پرداختن به این موضوع (استفاده از آمار رسمی) باعث شد تا از برخی شاخص‌های مهم‌تر و کاربردی‌تر صرف نظر شود، چرا که امکان جمع‌آوری آمارهای دلخواه از تمامی 177 روستاهای شهرستان بررسی شده، امری پرهزینه و البته زمان‌بر بود. بدین ترتیب و به منظور تعیین درجه توسعه یافتگی دهستان‌ها، با توجه به اهمیت شاخص‌ها و همچنین محدودیت دسترسی به آن‌ها، تعداد 37 متغیر در پنج گروه شاخص (بهداشتی، کشاورزی، خدماتی، آموزشی و اقتصادی) جمع‌آوری شد (جدول 1). سپس با بهره‌گیری از نرم‌افزار پارس تاکسونومی عددی به رتبه‌بندی دهستان‌ها به تفکیک هر گروه شاخص پرداخته شد.

اولین مرحله در استفاده از روش تاکسونومی، تشکیل جدول ماتریس اطلاعات اولیه بر مبنای مقدار شاخص‌های استفاده شده است. پس از تهیه ماتریس داده‌ها با توجه به اینکه شاخص‌های مختلف، دارای مقیاس‌های متفاوت هستند، لازم است با استفاده از رابطه زیر، شاخص‌های اصلی به شاخص‌های استاندارد شده تبدیل شوند:

$$Z = \frac{X_i - \bar{X}_i}{S_i} \quad (1)$$

که در آن Z مقدار استاندارد شده، X_i مقدار متغیر زد منطقه i، \bar{X}_i میانگین متغیر i و S_i انحراف معیار متغیر i است.

جدول 1- شاخص‌های استفاده شده در تحقیق

بهداشتی	کشاورزی	خدماتی (درصد)	آموزشی (درصد)	اقتصادی (درصد)
	1- درصد زمین‌های زراعی	1- روستاهای دارای برق	1- روستاهای دارای	1- روستاهای دارای
	زیر کشت (آبی و دیم)	2- روستاهای دارای آب	2- روستاهای دارای	دستان
	2- تعداد تراکتور به ازای هر	3- روستاهای دارای گاز	3- روستاهای دارای	2- روستاهای دارای
	هزار هکتار زمین کشاورزی	4- روستاهای دارای دفتر	3- مدرسه راهنمایی	مدرسه راهنمایی
1- درصد روستاهای دارای	3- تعداد کمباین به ازای هر	5- روستاهای دارای دفتر	3- مدرسه راهنمایی	پسرانه
خانه بهداشت	4- تعداد منابع آبی به ازای	6- روستاهای دارای وسیله	3- روستاهای دارای	3- روستاهای دارای
2- درصد روستاهای دارای	هر هزار هکتار زمین	7- روستاهای دارای	مدرسه راهنمایی	مدرسه راهنمایی
حمام	کشاورزی	8- روستاهای دارای	دخترانه	1- نرخ بیکاری
3- تعداد پزشک به ازای هر	5- نسبت کل	9- روستاهای دارای مکان	4- روستاهای دارای	2- اشتغال در بخش
ده هزار نفر	زمین‌های کشاورزی به مساحت	10- روستاهای دارای	مختلط	کشاورزی
4- تعداد بهیار و مامای	کل	دسترسی عمومی به اینترنت	3- اشتغال مردان	3- اشتغال مردان
روستایی به ازای هر ده هزار	6- عملکرد تولید گندم آبی	8- روستاهای دارای شرکت	4- اشتغال زنان	4- اشتغال زنان
نفر	(تن) در هکتار؛	7- تعاونی روستایی	دبیرستان پسرانه	دبیرستان پسرانه
5- تعداد بهداشتیار و بهورز	7- عملکرد تولید گندم دیم	9- روستاهای دارای مکان	6- روستاهای دارای	6- روستاهای دارای
به ازای هر ده هزار نفر	(تن) در هکتار؛	ورزشی	دبیرستان دخترانه	دبیرستان دخترانه
6- درصد روستاهای دارای	8- درصد پوشش کل		7- نرخ باسوادی کل	7- نرخ باسوادی کل
داروخانه	زمین‌ها با سیستم آبیاری		8- بهره‌برداران باسواد	8- بهره‌برداران باسواد
	تحت فشار		روستایی	روستایی
			9- باسوادی زنان	9- باسوادی زنان
			10- باسوادی مردان	10- باسوادی مردان

مأخذ: اقباس از مرکز آمار ایران، 1385

پس از محاسبه ماتریس استاندارد می‌توان با محاسبه اختلاف ردیف‌های هر یک از ستون‌های شاخص از یکدیگر، تفاوت یا فاصله هر بخش را نسبت به بخش‌های دیگر درباره هر یک از شاخص‌ها به دست آورد. گام بعدی محاسبه ماتریس فاصله هر بخش از بخش دیگر بر مبنای مجموع شاخص‌های به کاررفته بر اساس رابطه زیر است:

$$d_{AB} = \sqrt{a^2 + b^2 + c^2 + d^2 + e^2} \quad (2)$$

که در آن حروف a تا e، بیانگر عددهای به دست آمده در جدول محاسبه فاصله‌ها بین بخش‌هاست. این ماتریس متقارن بوده و عناصر قطری آن برابر صفر می‌شود.

در ادامه برای دستیابی به بخش‌های همگن باید بیشترین حد (+D) و کمترین حد (-D) را به صورت زیر برای کوتاه‌ترین فاصله‌ها به دست آورد:

$$\pm D = \bar{d} \pm 2S_d \quad (3)$$

که در آن \bar{d} میانگین کوتاه‌ترین فاصله و S_d انحراف معیار فاصله‌هاست. بخش‌هایی که در درون بیشترین و کمترین حد قرار می‌گیرند، جزو بخش‌های همگن بوده و بخش‌های بیشترین و کمترین حد را نیز باید در قالب گروه‌های همگن دیگر طبقه‌بندی کرد.

در این مرحله می‌توان مناطق یا بخش‌های انتخاب شده را درجه‌بندی کرد. بدین منظور بزرگ‌ترین عدد در هر یک از ستون‌های ماتریس استاندارد به عنوان «مقدار ایده‌آل» انتخاب می‌شوند؛ سپس فاصله مرکب هر بخش از بخش ایده‌آل از طریق فرمول زیر محاسبه و آن را با علامت C_{io} نمایش می‌دهیم که در واقع نشان‌دهنده فاصله بخش (i) تا بخش ایده‌آل (o) است. هر چقدر مقدار C_{io} کوچک‌تر باشد، نشان‌دهنده توسعه یافتگی آن بخش است، به عبارت دیگر فاصله بخش انتخابی (i) از بخش ایده‌آل (o) کمتر خواهد بود و به عکس:

$$C_{io} = \sqrt{\sum (Z_i - Z_o)^2} \quad (4)$$

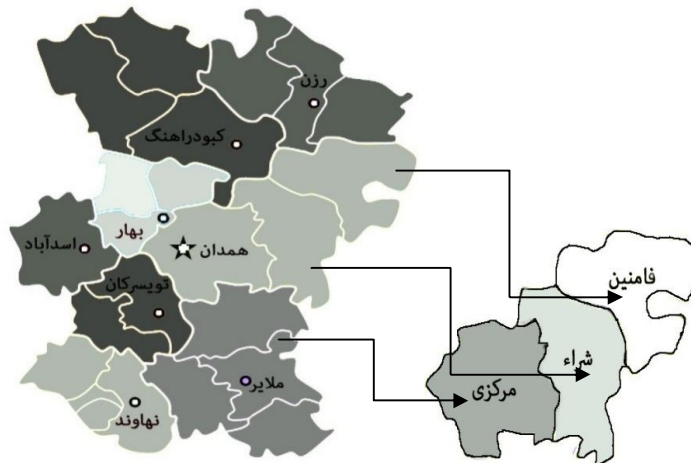
که C_{io} فاصله مرکب هر بخش از بخش ایده‌آل، Z_i مقادیر موجود در ماتریس استاندارد، Z_o مقدار ایده‌آل هر ستون در ماتریس فوق است. با توجه به محاسبه‌های فوق، سطح نسبی توسعه هر بخش از طریق رابطه زیر محاسبه می‌شود:

$$DL = \frac{C_{io}}{C_o} \quad (5)$$

که در آن D سطح توسعه هر بخش، C_{io} مرکب هر بخش از بخش ایده‌آل، C_o میانگین C_{io} به اضافه دو برابر انحراف معیار همان ستون است. مقدار DL همواره بین صفر و یک است. هر قدر میزان DL به دست آمده به سمت صفر میل کند، بیانگر توسعه یافتگی بخش و هر قدر به یک نزدیک‌تر باشد، نشان‌دهنده عقب ماندگی بخش فوق است. با استفاده از نتیجه‌های به دست آمده از DL می‌توان بخش‌ها را بر اساس سطح توسعه و نزدیکی یا دوری آن‌ها از بخش ایده‌آل مرتب کرده و سپس نسبت به تجزیه و تحلیل یافته‌ها بر

مبنای واقعیت‌های موجود در مناطق اقدام کرد (کلانتری، 1387). نکتهٔ دیگری که به بررسی و مطالعهٔ آن پرداخته شد، تفاوت در میزان دسترسی به انواع شاخص‌ها برای مناطق مختلف است که بدین منظور از روش ضریب اختلاف (C/V) استفاده شد. تعیین وضعیت عمومی توسعه‌یافتگی دهستان‌ها و مشخص کردن خط توسعهٔ یکی دیگر از اهداف تحقیق حاضر بود که بدین منظور با استفاده از درجه‌های توسعه‌یافتگی به‌دست آمده، به سه گروه تقسیم شدند.

منطقهٔ بررسی شده در این تحقیق، 12 دهستان شهرستان همدان (مشمول بر سه بخش مرکزی، شراب و فامنین و پنج شهر همدان، مریانج، فامنین، قهاوند و جورقان) است (شکل 1) که اطلاعات مربوط به آن‌ها از نتایج سرشماری سال 1385 به‌عنوان جدیدترین آمار موجود در این خصوص، استخراج شده است.

شکل 1- توزیع فضایی شهرستان‌های استان و موقعیت بخش‌های شهرستان همدان در سال 1385

نتایج و بحث

نتایج حاصل از رتبه‌بندی دهستان‌های شهرستان همدان بر اساس پنج گروه شاخص در سال 1385 در جدول 2 آورده شده است. ستون‌های اول تا پنجم در این جدول نشان‌دهندهٔ رتبهٔ هر یک از دهستان‌ها در گروه شاخص‌های مختلف است که بر اساس آن جایگاه متفاوت دهستان‌ها در هر یک از بخش‌های بررسی شده مشخص می‌شود. در ستون آخر این جدول نیز رتبهٔ کلی هر دهستان بر اساس مجموع شاخص‌ها (متشکل از 37 شاخص) آورده شده است. به‌منظور رفع اختلاف مقیاس شاخص‌ها طی یکی از مراحل تاکسونومی، از روش تقسیم بر میانگین استفاده شد، زیرا این روش تنها روشی است که ویژگی‌های یک متغیر

را تحت تأثیر قرار نمی‌دهد (کلانتری، 1387). لازم به توضیح است که قسمت‌های خالی در جدول حاکی از آن است که دهستان موردنظر در آن گروه شاخص به علت قرار نگرفتن در فاصله همگنی حذف شده است.

نتایج حاصل از رتبه‌بندی دهستان‌های شهرستان همدان بر اساس ضریب توسعه یافتگی و به تفکیک هر یک از گروه شاخص‌ها در جدول 2 نشان داد که در گروه شاخص‌های بهداشتی، تمام دهستان‌ها (به‌غیر از دهستان‌های الوند کوه شرقی و شوردشت) بین بیشترین حد میانگین (2/82) و کمترین حد (1/41) قرار دارند. از شش شاخص بررسی شده در این گروه، شاخص ششم که نشان‌دهنده میزان بهره‌مندی مناطق از داروخانه است، با ضریب اختلاف 1/14 دارای بیشترین ضریب اختلاف و در نتیجه بیشترین بی‌تعادلی در پراکنش این شاخص بین دهستان‌هاست. از سوی دیگر شاخص اول یعنی درصد روستاهای برخوردار از خانه بهداشت، با ضریبی برابر با 37 درصد کوچک‌ترین عدد و در نتیجه دارای بیشترین توازن در میزان بهره‌مندی روستاها از این شاخص با اهمیت است. در مجموع دهستان چاه‌دشت، توسعه‌یافته‌ترین دهستان و دهستان مفتوح، توسعه‌نیافته‌ترین دهستان در بین منطقه‌های مطالعه شده در این گروه محسوب می‌شود. در گروه شاخص کشاورزی دهستان ابرو به علت ناهمگن بودن با دیگر روستاها حذف شد. دیگر دهستان‌ها در فاصله همگنی 0/52 تا 4/84 قرار دارند. نتایج حاصل از بررسی ضریب اختلاف در این گروه نشان داد که شاخص درصد پوشش اراضی با سیستم آبیاری تحت فشار با ضریب اختلاف 2/47 دارای بیشترین مقدار و در نتیجه بیشترین بی‌تعادلی در پراکنش این شاخص بین دهستان‌هاست. از سوی دیگر، شاخص اول یعنی درصد زمین‌های زراعی زیر کشت در هر دهستان، با ضریبی برابر با 0/06 کوچک‌ترین عدد و در نتیجه دارای بیشترین توازن در میزان بهره‌مندی روستاها از این شاخص با اهمیت است. همچنین نتایج حاصل از رتبه‌بندی دهستان‌ها بر اساس درجه توسعه یافتگی نشان داده دهستان الوند کوه غربی، توسعه‌یافته‌ترین دهستان و دهستان سنگستان، توسعه‌نیافته‌ترین دهستان در بین روستاهای در حال مطالعه محسوب می‌شود.

نکته مهم درباره رتبه‌بندی دهستان‌ها در گروه شاخص امکانات و خدمات، قرار گرفتن تمامی دهستان‌ها در یک گروه همگن است (فاصله همگنی 4/20 تا 1/37). بدین ترتیب امکان مقایسه آن‌ها در یک دسته نسبتاً مشابه فراهم شد. از مقایسه ضریب اختلاف این گروه با ضریب اختلاف‌های دیگر گروه‌ها در سال 1385، می‌توان گفت که نابرابری و بی‌تعادلی در توزیع شاخص‌ها در این گروه مشهود است. به طوری که شاخص هفتم که نشان‌دهنده درصد دسترسی عمومی به اینترنت است، با ضریب اختلاف 1/29 دارای بیشترین ضریب اختلاف و در نتیجه بیشترین بی‌تعادلی در پراکنش این شاخص بین دهستان‌هاست. همچنین شاخص نهم یعنی درصد روستاهای دارای مکان ورزشی، با ضریبی برابر با 1/21 بعد از آن قرار دارد. از سوی دیگر

شاخص اول یعنی درصد روستاهای بهره‌مند از برق با ضریب اختلاف 0/05 کوچک‌ترین عدد و در نتیجه دارای بیشترین توازن در میزان بهره‌مندی روستاها از این شاخص است. نتایج حاصل از رتبه‌بندی دهستان‌ها نشان داد که دهستان الوند کوه غربی، توسعه‌یافته‌ترین و دهستان ابرو توسعه‌نیافته‌ترین دهستان در این گروه محسوب می‌شوند. در گروه شاخص آموزشی نتایج نشان داد که دهستان گنبد و شوردشت به‌علت ناهمگن بودن با بقیه مناطق حذف شدند (بیشترین حد میانگین: 4/26 و کمترین حد: 2/21). تعادل و پراکنش در اختلاف شاخص‌ها در این گروه در مقایسه با گروه‌های دیگر مناسب است، به طوری که شاخص‌های دهم، نهم و هفتم که نشان‌دهنده درصد باسوادی مردان، درصد باسوادی زنان و نرخ باسوادی است، به ترتیب با ضریب اختلاف 0/01، 0/02 و 0/04 کمترین ضرایب اختلاف را دارند. شاخص پنجم که نشان‌دهنده درصد روستاهای دارای دبیرستان پسرانه است، با ضریب اختلاف 1/10 بیشترین پراکنش و بی‌تعادلی را در بین شاخص‌های این گروه داراست. نتایج حاصل از رتبه‌بندی نشان داد که دهستان الوند کوه غربی توسعه‌یافته‌ترین دهستان و دهستان‌های الوند کوه شرقی و جیحون دشت، توسعه‌نیافته‌ترین دهستان‌ها در مناطق مطالعه شده می‌باشند.

جدول 2- وضعیت کلی سطح توسعه‌یافتگی و ضریب اختلاف شاخص‌ها در سال 1385

نام دهستان	شاخص‌های بهداشتی		شاخص‌های کشاورزی		شاخص‌های خدماتی		شاخص‌های آموزشی		شاخص‌های اقتصادی		مجموع شاخص‌ها	
	رتبه	DL	رتبه	DL	رتبه	DL	رتبه	DL	رتبه	DL	رتبه	DL
جیحون دشت	8	0/83	8	0/85	5	0/65	10	0/90	4	0/68	5	0/81
چاه دشت	1	0/60	3	0/75	7	0/73	5	0/72	3	0/65	2	0/71
شور دشت			5	0/78	8	0/74	8	0/83	8	0/73	8	0/85
پیش‌خور	7	0/82	7	0/84	10	0/80					10	0/92
خرم دشت	6	0/79	6	0/84	4	0/64	2	0/58	2	0/62	3	0/79
مفتح	10	0/99	2	0/74	9	0/74	3	0/70	7	0/72	4	0/81
ابرو	5	0/75			11	0/83	6	0/80	1	0/56		
الوند کوه شرقی			11	0/98	2	0/50	9	0/89	5	0/69	9	0/86
الوند کوه غربی	2	0/67	1	0/71	1	0/25	1	0/49	9	0/91	1	0/69
سنگستان	4	0/72	10	0/94	6	0/71	7	0/82	6	0/70	7	0/85
گنبد	3	0/71	9	0/91	12	0/88					10	0/97
هگمتانه	9	0/90	4	0/77	3	0/53	4	0/71	11	0/95	6	0/85
c/v	%64		%90		%65		%37		%36		%58	

مأخذ: یافته‌های تحقیق

در گروه شاخص اقتصادی، دهستان پیش‌خور به‌علت ناهمگن بودن با بقیه مناطق حذف شد (بیشترین حد

میانگین: 1/58 و کمترین حد: 0/41). از مقایسه ضریب اختلاف این گروه با ضریب اختلاف‌های دیگر گروه‌ها، نتیجه می‌گیریم که تعادل و پراکنش در توزیع شاخص‌ها در این گروه بسیار مناسب است، به طوری که شاخص چهارم که نشان‌دهنده درصد اشتغال مردان است، با ضریب اختلاف 0/04 کمترین ضریب اختلاف در بین شاخص‌های این گروه را داراست. از سوی دیگر شاخص سوم که نشان‌دهنده درصد اشتغال زنان است، با ضریب اختلاف 75 درصد بیشترین پراکنش و بی‌تعادلی را در بین شاخص‌های این گروه دارد. اما نتایج حاصل از رتبه‌بندی دهستان‌ها نشان داد که دهستان ابرو (بخش مرکزی) توسعه‌یافته‌ترین دهستان به لحاظ شاخص اقتصادی بوده است و بعد از آن دهستان‌های خرم‌دشت (بخش فامنین) و چاه‌دشت (بخش شرا) در رده‌های بعدی قرار دارند. همچنین دهستان‌های هگمتانه و گنبد (بخش مرکزی)، توسعه‌نیافته‌ترین دهستان‌ها در بین روستاهای بررسی شده محسوب می‌شوند.

در مجموع، نتایج بررسی شاخص‌ها نشان داد که دهستان الوند کوه غربی در پنج گروه شاخص، با درجه توسعه‌یافتگی (0/69) توسعه‌یافته‌ترین دهستان شهرستان است. از آنجایی که دهستان الوند کوه غربی در بخش مرکزی شهرستان همدان واقع شده است و دارای جمعیت و تعداد روستاهای بیشتری نسبت به بقیه دهستان‌هاست، بنابراین می‌توان گفت که جمعیت هر دهستان، سطح خدمات موجود در آن را مشخص می‌کند که این مطلب می‌تواند یکی از دلایل‌هایی باشد که باعث شده است این دهستان در صدر جدول قرار گیرد. رضوانی در سال 1383، در تحقیقی مشابه با استفاده از 31 شاخص سنجش توسعه‌یافتگی به تحلیل دهستان‌های شهرستان سنندج پرداخت. نتایج تحقیق نشان داد که دهستان حومه که به‌عنوان توسعه‌یافته‌ترین منطقه بین نه دهستان دیگر بوده است، به دلیل‌های ذکر شده، سطح توسعه‌یافتگی بیشتری داشته است. شکور (1383)، بدری و اکبری‌ان رونی‌زی (1385) هر یک در منطقه‌های بررسی شده به نتایجی مشابه دست یافتند. این دهستان با کسب سه رتبه اول در گروه شاخص‌های خدماتی زیربنایی، آموزشی و کشاورزی و یک رتبه دوم در گروه شاخص بهداشتی در زمره بهترین دهستان شهرستان همدان قرار دارد. تنها گروه شاخصی که این دهستان در آن وضعیت مناسبی نداشت، شاخص‌های اقتصادی بود که در مکان نهم جدول قرار گرفت و دهستان گنبد با کسب رتبه دوازدهم در گروه شاخص خدماتی، رتبه دهم در گروه شاخص اقتصادی، رتبه نهم در گروه شاخص کشاورزی، با درجه توسعه‌یافتگی (0/97) توسعه‌نیافته‌ترین دهستان به‌شمار می‌آید و تنها گروه شاخصی که این دهستان رتبه خوبی در آن کسب کرده است، مربوط به گروه شاخص بهداشتی است که رتبه سوم را به‌دست آورده است (جدول 2).

نکته دیگری که در جدول مذکور شایسته‌بررسی و مطالعه است، تفاوت در میزان دسترسی به انواع

شاخص‌ها برای منطقه‌های مختلف است. نتایج بررسی C/V نشان داد که شاخص‌های گروه اقتصادی با ضریب اختلاف (36 درصد)، دارای بهترین توزیع در بین مناطق مطالعه شده هستند. این موضوع بدان معناست که امکان و فرصت دسترسی روستاهای یادشده به شاخص‌های این گروه متعادل‌تر از سایر گروه‌هاست. به همین ترتیب گروه‌های آموزشی (37 درصد)، بهداشتی (64 درصد)، خدماتی (65 درصد) در رده‌های بعدی قرار می‌گیرند و شاخص‌های گروه کشاورزی با بزرگ‌ترین ضریب (90 درصد) در آخرین رده جای دارند که این امر مؤید نبود توازن شاخص‌های توسعه کشاورزی به لحاظ توزیع در بین روستاهای مختلف است. به منظور گروه‌بندی دهستان‌ها از نظر وضعیت توسعه یافتگی، دامنه تغییرات درجه توسعه یافتگی را محاسبه و سپس آن را به 3 تقسیم می‌کنیم (با توجه به این که درجه‌های توسعه یافتگی به دست آمده نزدیک به هم است) تا حدود هر طبقه به دست آید. نتایج حاصل از محاسبه‌ها و طبقه‌بندی وضعیت توسعه یافتگی دهستان‌ها در جدول 3 و شکل 2 آمده است. این نتیجه‌هایانگر این مطلب است که دو دهستان الوند کوه غربی و چاه‌دشت، جزو دهستان‌های توسعه یافته محسوب می‌شوند و دو دهستان پیش‌خور (بخش مفتوح) و گنبد (بخش مرکزی) جزو توسعه نیافته‌ترین دهستان‌ها هستند و دیگر دهستان‌ها در گروه متوسط قرار دارند.

جدول 3- گروه‌بندی دهستان‌های شهرستان همدان بر اساس مجموع شاخص‌ها

شرح	رتبه	نام بخش	نام دهستان	درجه توسعه یافتگی
دهستان‌ها با درجه توسعه یافتگی زیاد	1	مرکزی	الوند کوه غربی	0/691
	2	شراء	چاه دشت	0/710
	3	فامنین	خرم دشت	0/791
	4	فامنین	مفتح	0/813
	5	شراء	جیحون دشت	0/817
دهستان‌ها با درجه توسعه یافتگی متوسط	6	مرکزی	هگمتانه	0/852
	7	مرکزی	سنگستان	0/853
	8	شراء	شوردشت	0/853
	9	مرکزی	الوند کوه شرقی	0/864
دهستان‌ها با درجه توسعه یافتگی کم	10	فامنین	پیش‌خور	0/921
	11	مرکزی	گنبد	0/973
	12	مرکزی	ابرو	*

ضریب اختلاف کل: 58%

*- دهستان ابرو به دلیل ناهمگن بودن داده‌ها با دیگردهستان‌ها، در یک گروه همگن قرار نگرفت.

مأخذ: یافته‌های تحقیق

شکل 2- توزیع فضایی دهستان‌های شهرستان همدان از نظر سطح توسعه‌یافتگی با روش تاکسونومی (1385)
 مأخذ: یافته‌های تحقیق

مکان‌یابی مرکز دهستان‌های بررسی شده در زنجیره روستا - شهری

در شکل 3 که بر اساس ترکیب دو معیار اصلی، تعداد جمعیت و درصد فعالیت در بخش کشاورزی به عنوان معیارهای مشترک غالب تعریف‌های روستا و شهر است، در یکسر نمودار، روستایی‌ترین مناطق قرار دارد و در سر دیگر آن منطقه‌های خیلی نزدیک به شهر یا حتی شهری قرار می‌گیرد. بنابراین، نقطه سکونتگاه در سطح نمودار، نشان‌دهنده وضعیت این دو معیار به عنوان شاخص در هر نقطه سکونتگاهی نیز خواهد بود. بررسی نتایج حاصل از مکان‌یابی مرکز دهستان‌های بررسی شده در زنجیره روستا - شهری با نتایج حاصل از رتبه‌بندی کلی گروه شاخص‌ها در سال 1385، به‌طور خلاصه به شرح زیر است.

گروه اول (مرکز دهستان‌های کاملاً روستایی): که شامل سه مرکز دهستان (تجرک، بوبوک آباد و آبشینه) است. روستای تجرک که مرکز دهستان پیش‌خور است، با جمعیت 387 نفر و 50 درصد اشتغال در بخش

کشاورزی، اولین نقطه و پایین‌ترین جایگاه را در نمودار دارد (کاملاً روستایی است)، نتایج حاصل از رتبه‌بندی دهستان‌ها در کل گروه شاخص‌ها نیز نشان می‌دهد که دهستان پیش‌خور در گروه سوم (دهستان‌های با درجه توسعه‌یافتگی کم) قرار دارد، روستای بعدی که بهترین جایگاه را در این گروه دارد، آبشینه بوده که مرکز دهستان سنگستان است و جمعیتی بالغ بر 1506 نفر با 60 درصد اشتغال در بخش کشاورزی دارد. نتایج حاصل از رتبه‌بندی دهستان‌ها نیز نشان داد که دهستان سنگستان در گروه دوم (دهستان‌های با درجه توسعه‌یافتگی متوسط) قرار دارد.

گروه دوم (مرکز دهستان واجد شرایط روستای متوسط تا بزرگ): شامل هفت مرکز دهستان (گنبد، تفریحان، کوزه، اصله، انصارالامام، قهاوند، ابرو) می‌شود. روستای گنبد که مرکز دهستان گنبد است با جمعیت 1844 نفر و 69 درصد اشتغال در بخش کشاورزی، پائین‌ترین جایگاه را در این گروه دارد و توسعه‌نیافته‌ترین دهستان در کل گروه شاخص‌ها در سال 1385 است. همچنین واجد برترین روستا از این گروه، ابرو بوده که مرکز دهستان ابرو است و با جمعیتی بالغ بر 3786 نفر و 60 درصد اشتغال در بخش کشاورزی، به علت قرار نگرفتن در فاصله همگنی حذف شده است و جایگاه آن در بین دهستان‌ها مشخص نیست (شکل 3).

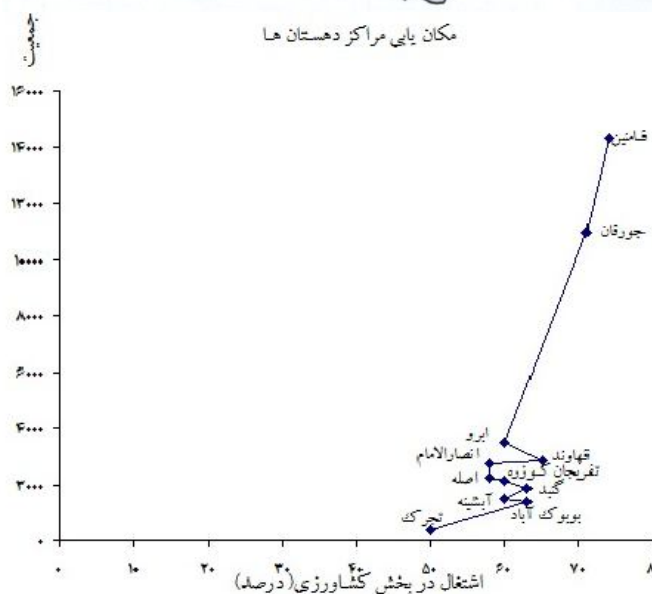
گروه سوم (مرکز دهستان تقریباً شهری یا روستا - شهر): جورقان که مرکز دهستان هگمتانه بوده، با جمعیتی بالغ بر 10950 نفر و 71 درصد اشتغال در بخش کشاورزی دومین منطقه تقریباً شهری در نمودار است. نتیجه‌های حاصل از رتبه‌بندی دهستان‌ها نیز نشان داد که دهستان هگمتانه در گروه دوم قرار دارد. فامنین که مرکز دهستان خرم‌دشت بوده، به عنوان شهری‌ترین منطقه با جمعیت 14306 نفر و 74 درصد اشتغال در بخش کشاورزی است و در واقع می‌توان گفت که این منطقه، شهری‌ترین مکان نسبت به دیگر مرکزهاست. نتایج حاصل از رتبه‌بندی دهستان‌ها در کل گروه شاخص‌ها نیز نشان داد که دهستان خرم‌دشت در گروه دوم، رتبه اول را از نظر توسعه‌یافتگی دارد.

نتیجه‌گیری و پیشنهادها

نتایج به‌دست آمده از محاسبه‌ها با استفاده از روش تاکسونومی عددی، هدف‌های تحقیق حاضر مبنی بر وجود تفاوت بین سطح یا درجه توسعه‌یافتگی و توزیع متفاوت شاخص‌ها در روستاهای بررسی شده را تأیید می‌کند. این تفاوت را می‌توان ناشی از عوامل مختلفی همچون: فاصله دهستان‌ها از مرکز شهرستان، کیفیت محیطی، توان جمعیتی روستاها و موقعیت جغرافیایی، سطح سواد و در نهایت دخالت‌های دولت دانست.

مکان یابی مراکز دهستان ها

شکل 3- موقعیت مرکزهای دهستان ها در شهرستان همدان و مکان یابی آن ها در زنجیره روستا - شهری (سال 1385)

مأخذ: یافته های تحقیق

یافته های حاصل نشان داد که شدت نابرابری در شاخص های مختلف متفاوت است و در برخی از شاخص ها، نابرابری بیشتری مشهود است که دلیل آن می تواند افزایش مهاجرت های روستائیان به شهرها و کاهش آستانه جمعیتی روستاها باشد که باعث شده است به تبع آن، میزان امکانات و خدمات ارائه شده به روستاهای

بررسی شده کاهش یابد؛ در نتیجه همان‌طور که نتایج تحقیق نشان می‌دهد، شاخص‌های خدماتی و بهداشتی (بعد از شاخص‌های کشاورزی) دارای بیشترین ضریب اختلاف هستند.

نتایج حاصل از مکان‌یابی مرکز دهستان‌ها تبیین کرد که روستاهای مختلف تا چه اندازه از درجه ویژگی‌های شهری یا روستایی شدن بهره‌مند هستند. در این تحقیق نتایج حاصله نشان داد که مرکز فامنین با داشتن بیشترین تعداد جمعیت و میزان اشتغال در بخش کشاورزی به‌عنوان شهری‌ترین مرکز و مرکز دهستان تجرک به‌عنوان منطقه‌ای کاملاً روستایی در زنجیره قرار دارند. همچنین علی‌رغم همگنی نسبی در اوضاع طبیعی و جغرافیایی، تفاوت‌های محسوسی از نظر سطح بهره‌مندی در بین دهستان‌ها مشاهده می‌شود. بخشی از اختلاف و دوگانگی موجود را می‌توان اثر سیاست‌گذاری‌های مرکز‌گرا دانست که اثر بخش توسعه روستایی کمتر به دهستان‌های پیرامونی رسیده است. با توجه به نتایج پژوهش، بخش اصلی شکاف و دوگانگی موجود در بعد شاخص‌های کشاورزی است و کمترین دوگانگی یا به‌عبارت‌دیگر همگنی و تجانس از آن شاخص‌های اقتصادی و آموزشی است که این امر مؤید اثر سیاست‌گذاری و نگاه بخشی و منطقه‌ای به توسعه روستایی در شهرستان همدان است. با توجه به زیاد بودن جمعیت و بیکاران در روستاهای بررسی شده، بخش کشاورزی نمی‌تواند با توجه به نگاه افزایش ضریب مکانیزاسیون و جایگزینی فناوری سرمایه‌بر به‌جای نیروی کار عده زیادی را در خود مشغول به کار کند، بنابراین پیشنهاد می‌شود به توسعه صنایع جانبی و تبدیل کشاورزی نیز توجه شود تا بخش زیادی از مردم روستایی به‌جای مهاجرت به شهر برای یافتن کار در شغل‌های مرتبط با کشاورزی در روستاها مشغول به کار شوند.

منابع

- ابوالحسنی م (1380) برنامه‌ریزی منطقه‌ای در ایران. انتشارات ققنوس.
- آهنگری ع. و سعادت‌مهر م (1386) مطالعه تطبیقی توسعه‌یافتگی شهرستان‌های استان لرستان به تفکیک بخش‌های مختلف اقتصادی و اجتماعی. دانش و توسعه. 21: 194-160.
- بدری ع. و اکبری‌ان رونیزی س (1385) مطالعه تطبیقی کاربرد روش‌های سنجش توسعه‌یافتگی در مطالعات ناحیه‌ای شهرستان اسفراین. جغرافیا و توسعه 15: 40-28.
- رضوانی م (1383) سنجش سطوح توسعه‌یافتگی نواحی روستایی با استفاده از روش منطق فازی. روستا و توسعه. 3: 31-2.
- زیاری ک (1383) مکتب‌ها و نظریه‌ها و مدل‌های برنامه‌ریزی منطقه‌ای. دانشگاه یزد.

سپهر دوست ح (1388) بررسی عملکرد دولت در توسعه اقتصادی - اجتماعی روستاهای استان همدان. روستا و توسعه. 2: 69-85.

شکور ع (1383) تحلیلی بر سطوح توسعه یافتگی نواحی روستایی داراب با تأکید بر مدل موریس. راهگشا. 63: 47-52.

کلانتری خ (1387) برنامه‌ریزی توسعه منطقه‌ای (تئوری‌ها و تکنیک‌ها). تهران، خوشبین، چاپ دوم.

مولایی م (1387) بررسی و مقایسه درجه توسعه یافتگی بخش کشاورزی استان‌های ایران طی سال‌های 1373 و 1383. اقتصاد کشاورزی و توسعه. 63: 71-88.

Aazami M (2004) The process and outcomes of people participation in rural development projects in iran. Phd thesis, The University of Reading.

Al-Hassan R (2007) Regional disparities in ghana. policy option implications, university of ghana, xinshen diao, international food policy research intitute.

Abdi H (2007) Encyclopedia of measurement and statistics. Thousand Oaks (CA).

Ashley C. and Maxwell S (2001) Rithinking development policy review. Review19: 395-425.

Clark D (2000) Urban world global city. Rot ledge, London.

Joao O. S., Manuela L. M. and Carloes M (2002) A multivariate methodology to uncover regional disparities: a contribution to improve european union and government decision, departamento de mathematical, faculdade de ciencias e tecnologia- U.N.L, Lisbon, Portugal.

Johnston W (1991) Rural restructuring and agriculture-rural economy linkages, a new zealand study. Rural studies. 11: 417-431.

Sharama B (2004) Regional disparities in agricultural labour productivity in the brahmaputra valley. Department of Geoghrapy, Gauhati University, Asseam, India.

Wirth L (1938) Urbanism as a way of life. The American Sociology. The University of Chicago Press. 44:1-24.

Analysis of Socio-Economic Indicators of Hamedan`s Rural Areas and their Position in Rural –Urban Chain

Tahere Charkhtabian^{*1}, Mousa Aazami² and K. Nadery Mahdeei²

Received: 24 November, 2013

Accepted: 15 March, 2014

Abstract

The aim of this study is rating Hamadan`s rural areas considering rate of enjoyment of development indicators and to determine the location of studied villages in rural - Urban chain. To this end, based on data from the General Census of Population and Housing in 1385, 37 social - economic indicators had been selected, and classified by numerical taxonomy to determine their degree of development. The results showed, villages classified in three groups of degrees of development, including, high degrees of development (18.18%), average degree of development (63.63%), and low degree of development (18.18%). The coefficients of variation results showed that the improvement of relative development level of rural area has been not followed with equal, sustainable and integrated development. The result of positioning the village center districts in the Rural-Urban chain revealed that Famenin is the most urban area and Tajrak the most rural area in the chain.

Keywords: Development indicators, Rural-urban chain, Degree of development, Hamedan

1,2- Graduate M.Sc. Student and Assistant Professor, Department of Agricultural Extension and Rural Development, Bu-Ali Sina University, Hamedan, Iran.

(*- Corresponding author Email: A.Charkhtabian@yahoo.com)